

Літаратуразнаўства

УДК 821.161.3 Я. Баршчэўскі

СМЕХАВЫ СВЕТ ЯНА БАРШЧЭЎСКАГА

Л. П. Леська,
старшы выкладчык кафедры
беларускай літаратуры і культуры БДПУ

Паступіў у рэдакцыю 11.03.16

UDC 821.161.3 Я. Баршчэўскі

HUMOUR WORLD OF YAN BARSHCHEUSKI

L. P. Leska,
Senior Teacher of the Department
of Literature and Culture, BSPU

Received on 11.03.16

У артыкуле вызначаюцца генетычныя карані смехавага свету пісьменніка, прасочваецца яго карнавальная, народна-смехавая аснова, падкрэсліваецца значэнне смехавых вобразаў у выражэнні ідэйна-маральных пошукаў пісьменніка. Вылучаюцца аспекты смешнага ў псіхалагічных характарыстыках герояў.

Ключавыя словы: беларуская літаратура XIX ст., творы Яна Баршчэўскага, смех, карнавал, гумар і сатыра, скамарохі, элементы камічнага, псіхалагічныя характарыстыкі.

The article covers the genetic roots of the writer's world of laughter which is based on carnival and folk humour. It is emphasized that the images of laughter help to express the ideological and moral quest of the writer. Some aspects of the comic in the heroes' psychological characteristics are highlighted.

Keywords: Belarusian literature of the 19th century, Jan Barshevsky's works, laughter, carnival, humor and satire, clown, elements of the comic, psychological characteristics, outlook.

Смехавы свет¹ Яна Баршчэўскага не стаў прадметам манаграфічнага даследавання, хаця ў беларускай навуцы гэтае пытанне разглядалася. Першы падыход да яго вырашэння фрагментарна прадставіў Н. С. Перкін у працы «Абсягі думкі», дзе вучоны падкрэсліў функцыянальную шматзначнасць сатырычных і гумарыстычных вобразаў і сцэн, дакладна вызначыў іх характаралагічную ролю ў мастацкіх тэкстах пісьменніка. Даследчык найперш заўважыў, што ў вершы «Дзеванька» партрэт маладой дзяўчыны з панскага двара намалеваны ў плане лёгкай сатыры [1, с. 191], гумарыстычныя фарбы выкарыстаны пісьменнікам пры паказе Мінкі, які падрабляецца пад пана ў паэме «Рабункі мужыкоў». Герой гаворыць «доўгую хвалебную тыраду добрым і багатым панам, якія жылі ў даўнейшыя шчаслівыя часы, а потым высмейвае іх цяперашніх – злых, згалеўшых, канчаткова заняпаўшых» [1, с. 198].

Вострая сатыра на сучасных паноў, паводле слоў Н. С. Перкіна, стала не толькі ад-

ной з прычын папулярнасці твора «Рабункі мужыкоў» сярод сялянства [1, с. 200], але і «паўплывала на партрэтныя характарыстыкі гіпербалізацыяй паасобных знешніх рыс і дэталей, праз якія перадаюцца ўнутраныя якасці вобраза; дзякуючы гэтаму апошнія набываюць значную рэльефнасць і сілу пэўнай тыпізацыі» [1, с. 201]. Там, дзе гумар пераходзіць у сатыру, «для развенчвання вобраза служыць прыём кантрасту» [1, с. 201].

Пераканальныя высновы Н. С. Перкіна аб значэнні элементаў гумару і сатыры ў творчасці Яна Баршчэўскага падтрымаў В. І. Падстаўленка. Ён прыслухаўся да слуханых назіранняў, прыведзеных у «Гісторыі беларускай літаратуры XIX – пач. XX стст.» [2], аб тым, што «апавяданні Я. Баршчэўскага шмат у чым нагадваюць творы ранняга М. Гогаля са зборніка «Вечера на хуторе бліз Діканькі», хаця ў іх відавочна менш рэалістычнага зместу, няма таго вясёлага камізму, якім прасякнуты гогалеўскія апавяданні і апавесці» [3, с. 48] і, у сваю чаргу, вылучыў некаторыя элементы са смехавай культуры, якія маюць месца ў зборніку «Шляхціц Завальня». Гэта:

- «Па-першае, шырокае выкарыстанне іроніі, ад мяккай да злой, часам абразлівай.

¹ Тэрмін «смехавы свет» ужыты Д. С. Ліхачовым у працы «Смеховой мир Древней Руси», у дадзеным артыкуле пад смехавым светам падразумяваюцца ўсе асаблівасці смешнага ў ім: аўтарскі смех, выкарыстанне прыёмаў камічнага, смех асобных персанажаў, функцыі камічнага.

- Па-другое, адметную, даволі вялікую групу складае інтэрпрэтацыя народных жартаў, трапных выслоўяў, што спрыяе яскраваму раскрыццю вобразаў.
- Па-трэцяе, Я. Баршчэўскі здолеў намалюваць з ужываннем сатырычных фарбаў адметныя вобразы-тыпы (Інсекта і Горды Філосаф)» [3, с. 45].

Такім чынам, у навуковай літаратуры па тэме нашага даследавання вылучаюцца два асноўныя падыходы да вывучэння смехавага свету аўтара. Адзін з іх звязаны з літаратурна-сатырычнай, гумарыстычнай традыцыяй, а другі – з фальклорна-міфалагічнай, «карнавальнай», якая выявілася ў народна-смехавай культуры.

Зыходзячы з гэтага, задача дадзенага артыкула – раскрыць генетычныя вытокі функцыі смехавага свету Яна Баршчэўскага, вызначыць яго спецыфіку і асноўныя аспекты і характарыстыкі.

Пастаўленая задача актуальная ў сувязі з тым, што вывучэнне смехавага свету пісьменніка паглыбіць характарыстыкі і выявіць адметнасці нацыянальнага смеху беларусаў.

Адценні нацыянальных смехаў плённа даследуе У. Я. Проп у працы «Проблемы комизма и смеха. Ритуальный смех в фольклоре» [4], дзе аўтар заўважае, што «французскі смех адрозніваецца сваёй лёгкаважнасцю, дасціпнасцю (Анатоль Франс), нямецкі – нейкай цяжкавагавасцю (камедыі Гаўптмана), англійскі – часам дабрадушны, зрэдку са з'едлівай насмешкай (Дзікенс, Бернард Шоу), рускі – горыччу і сарказмам (Грыбаедаў, Салтыкоў-Шчадрын)» [4, с. 17]. А ў чым жа адметнасць беларускага смеху?

Адказ на гэтае пытанне шукаюць айчыныя вучоныя, матывацыйным штуршком для іх актывізацыі стала праца І. Ф. Штэйнера. «De profundis clamavi : Смех і роспач у нацыянальнай мастацкай традыцыі» [5]. М. А. Тычына ў прадмове да манаграфіі І. Ф. Штэйнера заўважыў, што вучоны «правакуе чытача на роздум пра ўнікальнасць беларускага смеху, бо менавіта на трагічным разломе смех / слёзы адбываецца сапраўды істотнае ў сучаснай гісторыі беларусаў як нацыі, вызначаецца наша будучыня» [6, с. 3].

Магчыма, літаратуразнаўчыя правакацыі І. Ф. Штэйнера сталі пэўным штуршком для грунтоўных падагульненняў Л. Д. Сіньковай, якая ў артыкуле «Смехавое як пазнака нацыянальнага ў творах Максіма Гарэцкага» лічыць, што: «Беларуская смехавая культура

надзвычай прадстаўнічая: ад польскамоўных куртуазнасцяў барока ў тэкстах Уршулі Радзівіл і Саламеі Пільштыновай да гумарыстычных адценняў у інтымнай лірыцы Максіма Танка; ад родавых, паводле фальклорных, наўна-эпічных, карнавальных формаў да іх індывідуальных варыянтаў (і зноў жа ў дыяпазоне, напрыклад, : “Ніжнія Байдуны” Янкі Брыля – фалічны фальклор Ушачыны ў кнізе “Здубавецца” Рыгора Барадуліна); ад сацыяльна-акцэнтавых смехавых форм школьнай драмы і батлейкі да бурлеску і травестыі, да рамантычнай іроніі і сарказму адраджэнцаў» [7, с. 47]. На жаль, разглядаючы смехавыя светы розных аўтараў, даследчыца не звяртае ўвагу на глыбока сімвалічны, шматфункцыянальны, дынамічны смехавы свет Яна Баршчэўскага (гэта пытанне не стала прадметам яе аналізу), але абагульненая заўвага літаратуразнаўцы аб тым, што «беларускі смех шматзначны і шматінтэнцыйны» [7, с. 48], па нашым меркаванні, адносіцца і да творчасці Яна Баршчэўскага.

Вывучэнне смехавага свету пісьменніка, на нашу думку, дасць, з аднаго боку, папоўніць уяўленні пра нацыянальны смех, а з другога – вызначыць спецыфіку арганізацыі мастацкага свету аўтара, своеасаблівасць якога абгрунтоўваецца мастацкім метадам, які спалучае ў сабе рамантычныя, рэалістычныя традыцыі і адгалоскі сентыменталізму і класіцызму. Пра гэта згадвалі М. В. Хаўстовіч, В. А. Каваленка, Н. С. Перкін.

Метадалагічным кірункам для асэнсавання вышэй пастаўленай праблемы стаў падыход Л. В. Карасёва [8, с. 7], які абгрунтавана сцвярджае, што праблему паходжання смеху нельга разглядаць ізалявана ад міфалогіі як старажытнай формы мыслення.

Зварот да міфалагічнай даўніны, як і асэнсаванне праяў народна-смехавай культуры, розныя формы якой М. М. Бахцін аб'яднаў у адзіную сістэму, дзе асобна вылучаў сферу святочнага народнага смеху («абрадава-відовішчныя формы») і звязаныя з ім «славесныя смехавыя творы» і «адметныя формы і жанры фамільярна-пляцовачнай мовы» [9, с. 9], дасць магчымасць правільна вызначыць генетычныя вытокі смеху Яна Баршчэўскага.

У «Нарысе Паўночнае Беларусі» і апавяданнях зборніка «Шляхціц Завальня» Яна Баршчэўскага мае месца карнавальная смехавасць – традыцыйная адзнака беларускіх святаў. Купальскія гуляні ў мастацкіх тэк-

стах пісьменніка падаюцца як перыядычныя святкаванні, у час правядзення якіх спрацоўвае прынцып зваротнага: космас штодзённага жыцця змяняецца святочным хаосам.

Такі паварот спрыяе знішчэнню ў грамадстве вялікага напружання, ствараецца эфект перакуленасці свету і пераадолення зла. Няспынная весялосць, нястрымны смех, незвычайныя ўчынкі свабодна дэманструюцца героямі «Нарыса Паўночнае Беларусі»: «усе збіраюцца ў адным месцы, дзе-небудзь паблізу карчмы; тут з'яўляецца некалькі жыводкі са стужкамі і іголкамі, <...> падае голас адмысловая беларуская дуда. Распачынаецца музыка пад адкрытым небам, скачуць да поту, іх радасць часта пераходзіць межы прыстойнасці. А журботныя плакальшчыцы, якія нядаўна заліваліся слязьмі над магілаю мужа і бацькі, скачуць пад мелодыю дуды» [10, с. 86]

Карнавальнае суіснаванне высокага і нізкага, зніжэнне высокага і ўзвышэнне нізкага, штучная весялосць, ненатуральны смех – галоўныя маркеры і паказчыкі недасканаласці ў свеце. «Менавіта прадчуванне бяды ці, інакш кажучы, прысутнасць вялікай долі непасрэднага зла ў наяўнай рэчаіснасці» [11, с. 131], – паводле тлумачэння І. Шаладонава, – непазбежна правакуюць з'яўленне смехавага спосабу пераадолення» [11, с. 131].

Дзякуючы смеху, гуллівай весялосці, героі «Нарыса Паўночнае Беларусі» перамагаюць страх перад немінучымі бедамі. Бедная ўдава не палохаецца свайго будучага жыцця без мужа, а сірата – свайго поўнага адзінокага існавання ў свеце.

Смешнае – сутнасны фактар у стварэнні «перадумовы бясстрашнасці», як зазначаў М. М. Бахцін [12, с. 466]. У апавяданні «Пра чарнакніжніка і цмока» смех дапамог селяніну Акіму і дудару Грышку ўбачыць сапраўдны твар чарнакніжніка Парамона і смела высмяяць яго перад мясцовымі людзям. Хаця страшны чараўнік атрымаў часовую перамогу над простымі людзьмі, але ўчынак Акіма і Грышкі, іх дасціпныя выразы сталі дзейснай спробай адолення зла¹. У творы гучыць адзінокі смех Парамона, які супрацьпастаўляецца поўнай цішыні згуртаванай вясковай грамады.

¹ Перыпетыі развіцця канфліктнай сітуацыі паміж чарнакніжнікам Парамонам, з аднаго боку, селянінам Акімам і дударом Грышкам – з другога, мы разглядалі ў артыкуле «Дэманічная гульня ў творах Яна Баршчэўскага».

Калектыўны смех у апавяданнях са зборніка «Шляхціц Завальня» Яна Баршчэўскага выконвае станоўчую, выхаваўча-пераўтваральную функцыю, як у выпадку з Парамонам і Карпам (апавяданне «Пра чарнакніжніка і цмока»), які баіцца быць высмеяным. Агапка – жонка Карпы не паслухала нячысціка, малітоўнымі словамі прагнала яго, на што Карпа кажа: «Што ж ты нарабіла? Калі пасеяна, дык трэба і жаць, інакш – людскі смех і няшчасце» [10, с. 105].

Смех у мастацкіх творах Яна Баршчэўскага спрыяе дынамічнаму развіццю метафароз, якія разгортваюцца ў канкрэтна вызначаных месцах, найчасцей у карчме (інфернальная прырода карчмы даўно сцверджана ў міфалагічных уяўленнях беларусаў) і дэсакралізаваным касцёле.

Зняважлівае стаўленне беларусаў да касцёла з засмучэннем адзначае шляхціц Завальня ў апавяданні «Зухаватыя ўчынкі». Дзядзька заклапочаны тым, што касцёл страчвае сваю выключную святасць: «Цяпер там чуеш адны шэпты ды смех, здаецца для таго толькі і прыйшлі каб паказаць свае модныя ўборы» [10, с. 110]. А хлапец з балады «Курганы» вырашае ў святым месцы пасмяяцца, жарт з нябожчыкам сыграць, выстрычы з яго вусоў волас. Супрацьстаянне бяздумнага юнака і рознага роду нечысці адбываецца ў святым месцы, падобныя сцэны барацьбы і выпрабавання пададзены ў апавяданнях «Вій» М. В. Гоголя і «Зухаватыя ўчынкі» Я. Баршчэўскага.

Пацешныя прыгоды, якія адбыліся з маладым чалавекам у баладзе «Курганы», насычаны жахам і бясконцымам выпрабаваннем, але герой ўратаваўся шчырым жагнаннем. «Анёльскі сказ» і богазасцерагальныя рухі збераглі маладога чалавека ад пагібелі і ачысцілі святое месца.

Касцёл, як і Полацкі кляштар (апавяданне «Драўляны дзядок і кабета Інсекта»), паводле аўтарскай задумкі павінен сакральна ўзвысіцца, дзякуючы сваёй пераўтваральна-ачышчальнай функцыі, а вось карчма, як месца вясёлае, назаўжды застаецца прыстанішчам варажых сіл, хаця герой апавядання «Валасы, якія крычаць на галаве» характарызуе яе станоўча, адзначаючы, што «добра часам пабываць і ў карчме, дзе людзі смялей здымаюць з сябе маскі» [10, с. 220].

Але ў апавяданнях «Пра чарнакніжніка і цмока», «Валасы, якія крычаць на галаве», «Радзімы знак на вуснах», «Што здарылася з драўляным дзядком» у будынку карчмы

разгортваюцца канфліктныя сітуацыі, дзейнічае злы дух, ідзе пастаянная барацьба зла і добра ў сімвалічна-вызначаных зонах жарту і помсты.

У зоне жарту і дасціпнасці знаходзіцца Акім («Пра чарнакніжніка і цмока») і Максім («Зухаватыя ўчынкi»), у зоне зла і помсты – Парамон («Пра чарнакніжніка і цмока») і Васіль («Зухаватыя ўчынкi»). Акім і Грышка (апавяданне «Пра чарнакніжніка і цмока»), Максім («Зухаватыя ўчынкi»), («Радзімы знак на вуснах») імкнуцца адстаяць праўду, справядлівасць, ісціну і, у пэўным сэнсе, як бы заклімаюць зло, вывесці на чыстую ваду, а іх антаганісты, жорсткія, бязлітасныя, ідуць на любыя сродкі, абы ўзяць верх. За плячыма Міхася стаіць чараўніца Праксэда. Гэта не Міхась, а Праксэда па сутнасці ваюе з Ахрэмам і адпомсціла дудару накштал Парамона, з дапамогай чар наздзекавалася над бедным дударом. Ён усю ноч пад ачмурэннем нячыстай сілы іграў, а выратавала беднага дудара толькі Боскае слова, імя Божай маці, якое было вымаўлена над ім. Так добра перамагло зло.

Па шляху добра імкнуцца павесці Марцін, Антон, Алюта і Арына Васіля ў апавяданні «Зухаватыя ўчынкi». Яны змагаюцца за яго душу, яшчэ не ўсё страчана, хаця лёс зухаватага, імпульсіўна-жартаўлівага Васіля прадвызначаны, яго ўчынкi абумоўленыя. Нарадзіўся хлопец невядома ад якіх бацькоў, быў узяты пад апеку добрым чалавекам, які патураў яму ва ўсім, таму і не адвадзіў хлапца ад злых учынкаў. Малады чалавек не пераставаў палохаць усіх сваімі паводзінамі, яго зухаватасць усіх насцярожвае, падумаць толькі, кінуў камень у Лесуна і пакрыўдзіў яго, працягнуў руку Віхору і выцягнулася чорная рука, так сказаць, адбылося – рукасціканне. У гэтых учынках паказана імпульсіўнасць, гуллівасць, прывабнасць характару ў разнастайных праявах. Пагэтану адны хваляць Васіля, другія лаюць, але ж ён – незвычайная натура, чалавек неардынарны і вельмі важна куды накіраваць яго энергію. Янка – пляменнік дзядзькі Завальні нічога страшнага не бачыць у тым, што ён павітаўся з віхорам за руку, гуляе з агнём. Завальня ўшчувае і гаворыць, што хай братаецца, але толькі з роўным сабе. Такім чынам, адбываецца выпрабаванне чалавека і лёсам, і збегам абставін. Ці ўдасца хлапцу супрацьстаяць цяжкасцям, па законах хрысціянскай маралі, ці не сапсуецца Васіль? Калі б не згарэла Васілёва гумно, не згалеў бы юнак

зусім, то можа ён і пражыў бы больш-менш, але Васіль збяднеў, а амбіцыі яго засталіся высокімі, вось і накіраваўся ён на шлях пагібелі, рынуўся да вужовага Каменя, а пасля загінуў немаведама дзе.

У гісторыі жартаўлівага, смелага Васіля смех – сродак раскрыцця псіхалагізаванай характарыстыкі вобраза. Васіль, як мы бачым, здольны на нейкі аднамаментны подзвіг, а вось рабіць цяжкую, цягавітую працу ён не можа, не падрыхтаваны, толькі крыўдзіць здольны ўсіх. Нягледзячы на так званыя заганяны характары, у вобліку гэтага зухаватага героя ёсць нешта ад бунтара-рамантыка, які супрацьстаіць абставінам, інерцыі, затхласці, імкнецца да нейкага няпэўнага ілюзорнага ідэалу і гіне, няздольны пераадолець перашкоды, выбрацца з катастроф, якія так і падпільноўваюць яго. Шанс у хлопца быў, з дапамогай пана, апекуна, блізкіх людзей ён пераадолеў нястачу, але паддаўся спакусам лёгкага жыцця, выбраў аблегчаны шлях выхаду з цяжкага становішча, накіраваўся да нячыстай сілы, адсюль трагізм лёсу Васіля.

Сваім безразважным стаўленнем да жыцця вобраз Васіля блізка да вобраза Генрыка з апавядання «Валасы, якія крычаць на галаве», які таксама меў магчымасць жыць шчасліва са сваёй жонкай – анельскім стварэннем Амеліяй, а не быць аб'ектам насмешак жорсткіх людзей. У свой час Генрык патрапіў пад уплыў страшнага чарнакніжніка, выконваў усе яго загады: разбурыў каплічку, адрэзаў прыгожыя валасы жонкі Амеліі, нават у значнай ступені паспрыяў хуткай гібелі ні ў чым не павіннай жанчыны. Пасля ўсіх гэтых здарэнняў, Генрык захварэў і стаў аб'ектам насмешак. Калі доктар запытаўся ў яго:

– Дык нашто ты ўсё-ткі хворы?

– Валасы, валасы атруцілі маё жыццё.

Калі ён гэта гаварыў, дык за суседнім сталом весела засмяяліся і адтуль пачулася:

– О, Бо былі валасы з прыгожае касы!

– Не трэба было адразаць, бо без іх сімпатыя, як сарваная кветка, вяне.

Надакучылі яму валасы, адрэзаў ножніцамі, а яны ад месяцавага святла ажылі... [10, с. 222].

Пачуўшы гэтыя жарты, небарака «глянуў гнеўна на бяседнікаў, усхапіўся моўчкі з месца і пачаў шпарка хадзіць па пакоі» [10, с. 222]. Перасмешнікі здэкваюцца з Генрыка, разбураюць яго і без таго слабое здароў'е.

У гэтым апавяданні назіраецца (умоўна вызначанае намі) трохколавае ўзрастанне смеху. У першае кола пастаўлены страшны

чарнакніжнік, які схаваў сваю сапраўдную сутнасць пад маскай навек «застылай вясёлай усмешкі»... [10, с. 227]. Другое кола – гэта неразумны смех Генрыка, які выконваў усе загады страшнага старца: насміхаўся над народнымі традыцыямі, заняўся святыні, не шанавяў пакой памерлых продкаў і не збярог жыццё любай жонкі. Трэцяе смехавае кола – гэта знешні злосна-здзеклівы смех перасмешнікаў. Злоснае абсмейванне прыносіць пакуты Генрыку, але, не папакутаваўшы, паводле хрысціянскіх тлумачэнняў, не зведаеш узнёслай радасці.

Светабачанне пісьменніка, яго разуменне сапраўднай радасці і весялосці згодна з рэлігійна-этычнай дактрынай праявілася ў тым, што некаторыя персанажы першапачаткова, без усялякіх эвалюцыйных змен надзяляюцца благасным смехам, які і набліжае іх да ідэальных першавобразаў.

Рэдкая ўсмешка і смех скрозь слёзы Агапкі (апавяданне «Пра чарнакніжніка і цмока») альбо «ціхая меланхолія» ў блакітных вачах Амеліі («Валасы, якія крычаць на галаве») зрадняе герайн Баршчэўскага са святымі, якія ў адпаведнасці з хрысціянскімі канонамі, смяюцца бязгучна, ледзьве заўважнымі рухамі вачэй.

Богапрыязнай весялосцю перапаўняецца і душа Маркі («Ваўкалак»), пасля пакутлівага і невыноснага існавання ў звярыным абліччы. Герой гэтага твора перажывае катарсісачышчэнне, ён «падняўся з невыказнай радасцю. Здавалася мне, што ўсе дрэвы і птушкі віншавалі мяне з новым жыццём. О, як соладка спазнаць міласэрнасць Божую! Жажлівы лёс чалавека можа зраўняцца са звярыным» [10, с. 135].

Бедны Марка ізноў набыў чалавечую постаць, але не адразу пазбаўляецца жахлівых успамінаў пра жыццё ў абліччы ваўкалака. А Скамароха з апавядання «Белая Сарока» добраахвотна прымервае на сябе шкуру мядзведзя, паводле аўтарскай задумы, ён развіваецца згодна з рамантычнай логікай зла. Скамароха пачынае служыць Белай Сароцы – злой чараўніцы, дапамагае ёй рабаваць людзей, а ў фінале апавядання нават жыве ў яе палацы ў абліччы страшнага мядзведзя, вартуе яе незлічоныя багацці [10, с. 214].

Імя Скамарохі першапачаткова нясе пазнаку смеху, якая потым яшчэ болей ускладняецца апісаннем знешняга выгляду і ўнутранага свету героя, удакладненнем яго месца жыхарства. У міфалогіі смеху Скамарохі

адзначаецца, што жыве ён непадалёк ад акружанага цёмным лесам возера Язна, дзе мяжуюць тры паветы: Полацкі, Себежскі і Невельскі [10, с. 205]. Існаванне героя на памежжы, па нашым меркаванні, ставіць яго перад выбарам рабіць дабро або зло. Скамароха схіляецца да зла, усё пачынаецца з доўгага смешнага самалюбавання. Герой Я. Баршчэўскага сядзіць, «падкручвае вус» і нібыта славыты Нарцыс углядаецца ў люстэрка, у адбітку якога бачыць свой, круглы як поўны месяц, твар.

Такое параўнанне, паводле міфалагічных уяўленняў беларусаў, сведчыла пра злосны пачатак чалавека, пра яго сувязь з нячысцікамі. Напачатку Скамароху было дзіўна даведацца, што ён падобны да дэманічнага пасланца Белае Сарокі, але гэты факт асабліва не засмуціў яго, і ў хуткім часе Скамароха стаў аддаваць служыць страшнай чараўніцы, рабаваць свой народ і, страчваючы паступова чалавечы воблік, ператварацца ў няўкліду-мядзведзя – аб'екта народнага высмейвання.

Пераўтварэнне Скамарохі менавіта ў мядзведзя стала знакам злоснага, набліжанага да сатырычнага высмейвання паводзін героя, хаця для большасці смешных фрагментаў з апавяданняў зборніка «Шляхціца Завальні» ўласцівы мяккі гумар. У такім ключы падаецца вобраз Завальні, які па сваім светаадчуванні чалавек жыццясцвярдзальны, аптымістычны. Ён выступае супраць меланхоліі, не хоча быць самотнікам, сваё радаснае светаўспрыняцце падмацоўвае ідэалізаванымі ўспамінамі пра лепшыя часы і жыццё добрых паноў, калі «была пашана старэйшых і братэрская любоў» [10, с. 110]. Завальня – вясёлы выхавацель для сваіх дзяцей, для пані Мальгрэты і пляменніка Янкі.

Смех і гумар, скіраваны ў адрас пані Мальгрэты, павучальны, з адценнем выкрывальнасці¹. Пісьменнік неаднарозова вылучае адмоўныя рысы характару жанчыны: гэта яе надменнасць, пыха і крыху пагардлівае стаўленне да розных «басякоў», якія збіраюцца ў Завальні і апавядаюць фантастычныя гісторыі. Незадавальненне Маль-

¹ Генетычную аснову яго склалі шырокараспаўсюджаныя ў беларускай літаратуры XIX ст. уяўленні пра злую жанчыну, якая па сваім характары і ўчынках вельмі блізкая да нячысцікаў. Вобраз злой жанчыны падаваўся ў сатырычных вершах Яна Чачота, у баладзе «Пані Твардоўская» Адама Міцкевіча, у апавяданні «Кручаная баба» А. Плуга, у вершы «Дзе чорт не зможа, там бабу пашле» Ф. Багушэвіча.

грэты можна зразумець: «Збярэцца тут цэлы кірмаш, – сказала яна, наракаючы на выдаткі і начную мінтрэнгу, – ніколі спакойна не заснеш. Усё здароўе страціла» [10, с. 177]. Але Завальня па-мужчынску ўпэўнены ў сваёй праваце, паблажліва насміхаецца над жанчынаю, хаця імкнецца пазбегнуць адкрытага супрацьстаяння. У апавяданні «Цыган Базыль» дзядзька здзіўлена заўважае: «Дзіўная, гэта кабета! Здаралася ў мяне, як сёння, што госці апавядалі найцудоўнейшыя гісторыі. Я слухаю, нібыта прыкуты да месца, а яна не мае ніякае цікавасці ды яшчэ гневаецца» [10, с. 235]. Адрознасць у поглядах Мальгрэты і Завальні становіцца прычынай наспявання канфлікту, але дзядзька пазбягае яго, міралюбіва, сказаўшы:

– Няхай будзе па-твойму. Васпані не хоча верыць, а ўсё адно папросім пра адну рэч: загадай нам прынесці добрае гарэлкі [10, с. 236].

Сентыментальны Завальня як міралюбівы чалавек, як міратворца праявіў сябе ў стаўленні да пляменніка – прадстаўніка новага пакалення, рамантыка па светаўспрыняцці, чалавека дасведчанага ў філасофскіх, рэлігійных пытаннях. Падыход Янкі да людзей і разнастайных з’яў – гэта падыход маладых гарэзлівых людзей. Ён жартаўліва выпрабуе рыбака Родзьку, нібыта вылікаючы яго на паядынак досціпу і гумару:

– «А ўзімку, – сказаў я, – ці клічаш у памагатыя вецер, каб лепей лавілася? Кажуць, нібы вадзяніка, цябе слухаюць вецер і хвалі» [10, с. 145]. Рыбак Родзька не пакрыўдзіўся ў сваю чаргу і Завальня яму патлумачыў:

– «Янка – чалавек яшчэ малады, цяперашняга свету, не верыць ні ў якія чары, а толькі жартуе з цябе» [10, с. 145].

Рамантычнасць поглядаў Янкі і сентыментальныя заўвагі Завальні праявіліся і ў апавяданні «Зухаватыя ўчынкi». Малады чалавек не пагаджаецца з дзядзькам, калі той асуджае зухаватага Васіля (апавяданне «Зухаватыя ўчынкi») за яго сімвалічнае брантанне з віхорам. Гаспадар сядзібы кансерватыўна, па-народнаму лічыць, што ў віхры хаваецца д’ябал і паціскаць яго чорную руку – асаблівы грэх, а пляменнік Васілёву жартаўліва сць і гуліва сць ацэньвае як імкненне ўразіць, здзівіць іншых.

Праведзены аналіз варыяцый смешнага ў мастацкіх тэкстах Яна Баршчэўскага дазваляе нам вылучыць асноўныя віды смеху ў творчасці пісьменніка. Гэта аўтарскі смех, смех асобных персанажаў, калектыўны смех або ачышчальны смех грамады, шматузроўневы смех.

Смехавы свет Яна Баршчэўскага ўяўляе сабой цэласную сістэму, без разумення якой немагчыма адэкватнае асэнсаванне ідэйна-мастацкага зместу творчасці пісьменніка, яго рамантычнага светаадлюстравання, з ярка-выражанай барацьбой добра і зла, з глыбокім расчараваннем у тагачаснай рэчаіснасці і сентыментальнай верай у мінулыя залатыя часы.

Шматузроўнева сць смеху Я. Баршчэўскага тлумачыцца яго генетычнымі каранямі, яго функцыянальнай накіраванасцю ў высвятленні духоўнага свету пісьменніка, герояў і выяўленні ідэйна-маральных пошукаў аўтара.

ЛІТАРАТУРА

1. *Перкін, Н.* Абсягі думкі : літаратурна-крытыч. артыкулы / Н. Перкін. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1980. – С. 49–56.
2. *Гісторыя беларускай літаратуры: XIX – пач. XX ст / пад агул. рэд. М. А. Лазарука, А. А. Семяновіча.* – Мінск. – 1998 с. [с. 38–41].
3. *Падстаўленка, В.* Праявы народнай смехавай культуры ў зборніку Яна Баршчэўскага «Шляхціц Завальня» / В. Падстаўленка // Ян Баршчэўскі : дыялог з часам і ў часе / пад рэд. А. У. Русецкага, В. І. Русілка. – Віцебск : Выд-ва ВДУ, 2002. – 78 с. (44–46).
4. *Пропп, В. Я.* Проблемы комизма и смеха. Ритуальный смех в фольклоре / В. Я. Пропп. – М. : Лабиринт, 2006, – 251 с.
5. *Штэйнер, І. Ф.* De profundis clamavi : Смех і роспач у нацыянальнай мастацкай традыцыі. Манаграфія / І. Ф. Штэйнер; Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь, Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2008 – 87 с.

REFERENCES

1. *Perkin, N.* Absyagi dumki : litaraturna-krytych. artykuly / N. Perkin. – Minsk : Mastatskaya litaratura, 1980. – S. 49-56.
2. *Gistoryya belaruskay litaratury: XIX – pach. XX st. / pad agul. red. M. A. Lazaruka, A. A. Semyanovicha.* – Minsk. – 1998 s. [s. 38–41].
3. *Padstaulenka, V.* Prayavy narodnay smakhavay kultury u zborniku Yana Barshcheuskaga “Shlyakhtsits Zavalnya” / V. Padstaulenka // Yan Barshcheuski: dyalog z chasam i u chase / pad red. A. U. Rusetskaga, V. I. Rusilka. – Vitsebsk : Vyd-va VDU, 2002. – 78 s. (44–46).
4. *Propp, V. Ya.* Problemy komizma i smekha. Ritualnyy smekh v folklore / V. Ya. Propp. – M. : Labirint, 2006. – 251 s.
5. *Steyner, I. F.* De profundis clamavi: Smekh i rospach u natsyyanalnay mastatskay tradytsyi. Managrafiya / I. F. Shteyner; Ministerstva adukatsyi Respubliki Belarus, Gomelski dzyarzhauuny universitet imya F. Skaryny. – Gornel : GDU imya F. Skaryny, 2008. – 87 s.

6. Тычына, М. А. Прадмова / М. А. Тычына // Штэйнер, І. Ф. De profundis clamavi : Смех і роспач у нацыянальнай мастацкай традыцыі. Манаграфія / І. Ф. Штэйнер; Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь, Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2008 – с. 3.
7. Сінькова, Л. Д. Смехавое як пазнака нацыянальнага ў творах Максіма Гарэцкага / Л. Д. Сінькова // Беларускаяе літаратуразнаўства. Навукова-метадычны зборнік. Выпуск 6. – Мінск : Паркус плюс, 2008. – С. 47–51.
8. Карасев, Л. В. Філасофія смеха / Л. В. Карасев. – М. : Рос. гос. гуманіт. ун-т, 1996. – 222 с.
9. Бахтін, М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса / М. М. Бахтін. – М. : Худож. лит., 1990. – 541 с.
10. Баршчэўскі, Я. Выбраныя творы / Я. Баршчэўскі ; укладанне, прадмова і каментарыі М. Хаўстовіча – Мінск : Беларускі кнігазбор, 1998. – 480 с.
11. Шаладонаў, І. М. Смех і карнавальнасць – важнейшыя пачуццёва-псіхалагічныя дамінанты драматургіі В. Дуніна-Марцінкевіча // І. М. Шаладонаў / Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч у еўрапейскім кантэксце : матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф., прысвечанай 200-годдзю Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча ; г. Мінск, 5–6 лютага, 2008 г. – Мінск : Беларуская навука, 2008. – С. 126–132.
12. Бахтін, М. М. Эпос и роман / М. М. Бахтін // Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975. – С. 466–467.
6. Tychyna, M. A. Pradmova / M. A. Tychyna // Steyner, I. F. De profundis clamavi: Smekh i rospach u natsyyanalnay mastatskay tradytsyi. Managrafiya / I. F. Shteyner ; Ministerstva adukatsyi Respubliki Belarus, Gomelski dzyarzhauuny universitet imya F. Skaryny. – Gomel : GDU imya F. Skaryny, 2008. – s. 3.
7. Sinkova, L. D. Smekhavoje yak paznaka natsyyanalnaga u tvorakh Maksima Garetskaga / L. D. Sinkova // Belaruskaya litaraturaznaustva. Navukova-metadychny zbornik. Vypusk 6. – Minsk : Parkus plus, 2008. – S. 47–51.
8. Karasev, L. V. Filosofiya smekha / L. V. Karasev. – M. : Ros. gos. humanit. un-t, 1996. – 222 s.
9. Bakhtin, M. M. Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kultura srednevekovya i Renessansa / M. M. Bakhtin. – M. : Khudozh. lit., 1990. – 541 s.
10. Barshcheuski, Ya. Vybranyya tvory / Ya. Barshcheuski ; ukladanne, pradmova i kamentaryi M. Khaustovicha. – Minsk : Belaruski knigazbor, 1998. – 480 s.
11. Shaladonau, I. M. Smakh i karnavalnasts - vazhneyshyya pachuttsyova-daminanty dramaturgii V. Dunina-Martsinkevicha // I. M. Shaladonau / Vintsent Dunin-Martsinkevich u yeuropeyskim kontekstse: materyyaly Mizhnar. navuk.-prakt. kanf., prysvechanay 200-goddzyu Vintsenta Dunina-Martsinkevicha; – g. Minsk, 5–6 lyutaga, 2008 g. – Minsk : Belarskaya navuka, 2008. – S. 126–132.
12. Bakhtin, M. M. Epos i roman / M. M. Bakhtin. // Voprosy literatury i estetiki. – M., 1975. – S. 466–467.